

А.Б. Отарбаева ¹

¹ PhD, әл-Фараби ат. ҚазҰУ халықаралық құқық кафедрасының аға оқытушысы
(Алматы қ., Қазақстан)

ORCID: 0000-0003-2131-0174; e-mail: aina.89@list.ru

КАЗАҚСТАНДАҒЫ ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ РЕТТЕУ ТЕТІКТЕРІН ТАЛДАУ

***Аңдатпа.** Мақалада соңғы жиырма жыл ішінде тікелей шетелдік инвестициялардың алты есе өсуі аясында Қазақстан Республикасындағы шетелдік инвесторлардың құқықтарын қорғаудың халықаралық-құқықтық және ұлттық тетіктеріне кешенді талдау жүргізілген. Зерттеудің өзектілігі формальды заңнамалық кепілдіктер мен құқық қолдану тәжірибесі арасындағы сақталып отырған алиақтықпен негізделеді, бұл юрисдикцияның инвестициялық тартымдылығы үшін жүйелі тәуекелдер туындатады. Әдіснамалық негізді формальды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық және институционалдық тәсілдер, сондай-ақ 2020-2025 жылдар аралығындағы сот статистикасы мен арбитраждық шешімдерге жүргізілген талдаулар құрайды. Жұмыста негізгі халықаралық конвенциялар (ICSID және MIGA), «Астана» халықаралық қаржы орталығының Соты қызметі, сондай-ақ ұлттық әкімшілік юстицияның жүйелік кемшіліктері, оның ішінде мемлекеттік органдардың соттардағы ұтылу үлесінің жсоғары болуы және заңға тәуелді актілер арасындағы коллизиялар талданған. Қазақстан Республикасы Президентінің 2025 жылғы 17 желтоқсандағы № 1125 Жарлығына ерекше назар аударылып, онда инвесторлардың құқықтарын қорғау жөніндегі бірыңғай комитет шеңберінде қадағалау және алдын-алу функциялардың шоғырлануы бағаланған. Реформаның әлеуетті артықшылықтарымен қатар (дауларды сотқа дейін реттеуге басымдық берілуі), имплицитті тәуекелдер де (өкілеттіктердің шамадан тыс шоғырлануы, процессуалдық мерзімдердің нақты белгіленбеуі) айқындалған. Қорытындыда заңнаманы үйлестіруге және инвесторлардың құқықтарын қорғау тиімділігін арттыруға бағытталған нақты құқықтық, процессуалдық және институционалдық шаралар ұсынылады, бұл өз кезегінде орнықты экономикалық өсудің қажетті шарты болып табылады.*

***Түйін сөздер:** тікелей шетелдік инвестициялар, инвесторлардың құқықтарын қорғау, Халықаралық арбитраж, құқық қолдану тәжірибесі, инвестициялық даулар, Қазақстан.*

Кіріспе

Қазіргі жаһандық экономикада шетелдік инвестициялар тек сыртқы қаржыландыру көзі ғана емес, сонымен қатар технологиялық жаңғыртудың, еңбек ресурстары біліктілігін арттырудың және ұлттық экономикалардың халықаралық экономикалық қатынастарға араласуының маңызды факторы болып табылады. Аталған мән-жайлар оларды құқықтық реттеу мен қорғау қажеттілігін

айқындайды. Соңғы екі онжылдықта Қазақстан Республикасында жинақталған тікелей шетелдік инвестициялар көлемі 2006 жылғы 25,6 млрд АҚШ долларынан 2026 жылдың басында 156,4 млрд долларға дейін өсіп, алты еседен астам ұлғайды ¹. Алайда сандық динамика өз алдына құқықтық жүйенің тиімділігінің сөзсіз дәлелі бола алмайды. Керісінше, сыртқы қаржыландырудың экспоненциалды өсуі шарттық және институционалдық тетіктердің

¹ Салым бағыты бойынша тікелей инвестициялар. URL: <https://nationalbank.kz/kz/news/pryamyie-investicii-po-napravleniyu-vlozheniya> (қаралу уақыты: 05.05.2026)

сенімділігіне пропорционалды түрде өсетін талаптар қояды. Инвесторлардың мүліктік құқықтарын қорғау саласындағы жүйелік дисфункциялар капитал ағынының баяулауына әкеліп, бұрын салынған қаражатқа қауіп төндіруі мүмкін. Бұл формалды құқықтық декларациялар мен нақты құқық қолдану тәжірибесі арасындағы арақатынас мәселесін өзекті етеді. Шетелдік инвесторлардың құқықтарын қорғаудың сенімді, кемсітусіз және рәсімдік тұрғыдан қолжетімді кепілдіктерін қамтамасыз ету мемлекет-реципиенттер үшін де, жалпы халықаралық қоғамдастық үшін де басым міндет болып табылады. Осыған байланысты қолданыстағы халықаралық-құқықтық және ұлттық инвестицияларды қорғау тетіктері қаншалықты тиімді және оларды Қазақстанда толыққанды іске асыру жолындағы негізгі кедергілер қандай екенін айқындау маңызды.

Шетелдік инвестицияны тартудың маңыздылығына орай, Қазақстан Президенті инвесторларды қолдаудың көпдеңгейлі институционалдық архитектурасы қалыптастыруды, оған Үкімет, Бас прокуратура және Қазақстан Республикасы Президентінің 2025 жылғы 17 желтоқсандағы № 1125 Жарлығымен құрылған әрі 2026 жылы қызметін бастаған Инвесторлардың құқықтарын қорғау жөніндегі комитет кіреді. Сондай-ақ, проактивті режимде Үкімет жанындағы Инвестициялық штаб (2019 жылы құрылған) жұмыс істейді: 2026 жылдың бірінші тоқсанының қорытындысы бойынша жалпы сомасы 25,5 млрд АҚШ долларын құрайтын 44 жоба қаралды, ал Штаб тапсырмаларының орындалуына мониторингті 2026 жылдан бастап жаңа өкілеттіктер шеңберінде Бас прокуратура жүзеге асырады. Барлық өңірлерде әкімдердің төрағалығымен, прокурорлардың қатысуымен штабтар жұмыс істейді, сондай-ақ әкімдіктер тарапынан бизнес-қоғамдастықпен бірлесіп

«инвестицияларға тапсырыстар» бекітілетін тоқсан сайынғы стратегиялық сессиялар енгізілген ². Сонымен қатар тәжірибе көрсеткендей, институционалдық тетіктердің болуы әрдайым олардың тиімді іске асырылуымен қатар жүрмейді. Эмпирикалық деректер әкімшілік кедергілердің, бюрократиялық кідірістердің және мемлекеттік органдар тарапынан жүйелік бұзушылықтардың сақталып отырғанын көрсетеді, әсіресе салық, кеден рәсімдері және жер-қала құрылысы қатынастары салаларында. Бұдан бөлек, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Төрағасы жария түрде Қаржы министрлігі қатысқан сот істерінің 81,4 %-ын ұтылатынын ³, әрі талаптардың негізгі бөлігі камералдық бақылау нәтижелерін жоюға, қосылған құн салығын қайтару сомаларын даулау мен әкімшілік тексеру нәтижелеріне байланысты екенін атап өтті. Демек, институционалдық ұйымдастыру мен құқық қолдану шындығы арасындағы бұл алшақтық дербес ғылыми пайымдауды талап ететін тұжырымдамалық мәселені қалыптастырады.

Теориялық тұрғыдан қарағанда, шетелдік инвесторлардың құқықтарын қорғау өзара байланысты екі деңгейде қамтамасыз етіледі: халықаралық-құқықтық және ұлттық. Халықаралық деңгейде 1965 жылғы Инвестициялық дауларды реттеу туралы Вашингтон конвенциясы ⁴(ICSID) және 1985 жылғы Инвестицияларға кепілдіктер беру жөніндегі көпжақты агенттік құру туралы Сеул конвенциясы ⁵ (MIGA). Дәл осы екі халықаралық-құқықтық актіні қарастыру олардың әмбебап сипатына, Қазақстан Республикасы тарапынан ратификациялануына және халықаралық инвестициялық құқық жүйесінде кеңінен танылуына байланысты негізделеді.

Ұлттық деңгейде құқықтық реттеудің негізгі құралы ретінде Қазақстан

² Олжас Бектенов Президент тапсырмаларын жүзеге асыру аясында инвесторлардың құқықтарын қорғау мәселелері бойынша кеңес өткізді. URL: <https://primeminister.kz/news/olzas-bektenov-prezident-tapsyrmalaryn-zuzege-asyru-aiasynda-investorlardyn-kukyktyryn-korgau-maseleleri-boiynsa-kenes-otkizdi-31350> (қаралу уақыты: 05.05.2026)

³ Сот практикасына шолу. URL: <https://sud.gov.kz/kaz/content/sot-praktikasy-na-sholu> (қаралу уақыты: 05.05.2026)

⁴ Вашингтонская Конвенция «О порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами» от 18 марта 1965 г. URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/17585/edition/297642/ru> (дата обращения: 01.05.2026)

⁵ Сеульская Конвенция об учреждении многостороннего агентства по гарантиям инвестиций от 11 октября 1985 г. URL: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=43588> (дата обращения: 03.05.2026)

Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ Кәсіпкерлік кодексі де ерекше мәнге ие, онда шарттардың тұрақтылығының кепілдіктері, рәсімдік иммунитеттер, сондай-ақ инвесторлар үшін фискалдық ынталандырулар шаралары бекітілген. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Президентінің 2025 жылғы 17 желтоқсандағы №1125 «Инвесторлардың құқықтарын қорғау және активтерді қайтару саласындағы мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру туралы» Жарлығы да маңызды, ол жүйелік дисфункцияларға бағытталған институционалдық жауап ретінде қабылданған құжат. Алайда аталған Жарлықтың әлеуеті мен оны іске асыру барысында туындауы мүмкін тәуекелдер де ғылыми талдауды қажет етеді. Осыған байланысты, зерттеу аясында шетелдік инвестицияларды қорғаудың халықаралық-құқықтық және ұлттық тетіктерін жан-жақты талдау, оларды Қазақстан тәжірибеде қолданылуын бағалау, сондай-ақ анықталған кемшіліктерді ескере отырып, қолданыстағы заңнаманы одан әрі жетілдіру қажеттілігін негіздеу өзекті болып табылады.

Материалдар және әдістер

Жұмыстың әдіснамалық негізі формалды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық және институционалдық тәсілдерге негізделген. Формалды-құқықтық әдіс халықаралық шарттар мен ұлттық заңнамалық актілерді түсіндіру үшін негіз болды. Салыстырмалы-құқықтық әдіс ICSID және MIGA тетіктерін салыстыру, сондай-ақ Қазақстан заңнамасының халықаралық стандарттарға сәйкестігін бағалау мақсатында пайдаланылды. Бұл ретте аталған конвенциялардың түбегейлі әртүрлі функцияларды орындайтыны (бірі – дауларды шешу, екіншісі – тәуекелдерді сақтандыру) ескерілді. Аталған мән-жай оларды тікелей салыстыруға мүмкіндік бермейді, алайда

олардың өзара толықтырушы сипатын айқындауға мүмкіндік береді. Институционалдық талдау мемлекеттік кірістер органдарының тәжірибесін және Инвесторлардың құқықтарын қорғау жөніндегі комитеттің қызметін зерттеу барысында қолданылды, бұл тек формалды өкілеттіктерді ғана емес, сонымен қатар олардың өзара іс-қимылындағы жасырын дисфункцияларды, соның ішінде сот қателіктеріне ведомстволық иммунитетті және процессуалдық теріс пайдалануларды анықтауға мүмкіндік берді.

Эмпирикалық база ретінде Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің статистикалық деректері, Жоғарғы Соттың аналитикалық шолулары, «Астана» халықаралық қаржы орталығының (АХҚО) есептері⁶, сондай-ақ БҰҰ Сауда және даму жөніндегі конференциясының (ЮНКТАД) инвестициялық дауларды реттеу жөніндегі деректер базасында жүйеленген сот және арбитраждық есебі пайдаланылды⁷. Эмпирикалық база 2020–2025 жылдар аралығындағы ашық деректер негізінде қалыптастырылды, бұл жекелеген жағдайларды емес, орнықты үрдістерді айқындауға мүмкіндік береді. Аталған кезеңді таңдау жеткілікті сот статистикасының болуымен және Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс күшіне енгенге дейінгі және кейінгі практиканы қамту қажеттілігімен негізделген.

Нормативтік негізді Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі⁸, Қазақстан Республикасы Президентінің 2025 жылғы 17 желтоқсандағы № 1125 «Инвесторлардың құқықтарын қорғау және активтерді қайтару саласындағы мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру туралы» Жарлығы⁹, Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі, сондай-ақ негізгі халықаралық шарттар – 1965 жылғы Инвестициялық дауларды реттеу туралы

⁶ «Астана» халықаралық қаржы орталығы. URL: <https://aifc.kz/kz/basty-bet/> (қаралу уақыты: 05.05.2026)

⁷ Investment Dispute Settlement Navigator – Kazakhstan. URL: <https://investmentpolicy.unctad.org/investment-dispute-settlement/country/107/kazakhstan> (accessed: 04.05.2026)

⁸ Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ «Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі». URL: (қаралу уақыты: 05.05.2026)

⁹ Қазақстан Республикасы Президентінің 2025 жылғы 17 желтоқсандағы № 1125 «Инвесторлардың құқықтарын қорғау және активтерді қайтару саласындағы мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру туралы» Жарлығы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2500001125> (қаралу уақыты: 05.05.2026)

Вашингтон конвенциясы¹⁰ және 1985 жылғы Инвестицияларға кепілдіктер беру жөніндегі көпжақты агенттік құру туралы Сеул конвенциясы (MIGA)¹¹ құрайды. Сот актілерін және доктриналық дереккөздерді сыни дискурс-талдау құқықтық тетіктердің тиімділігін тек формалды құқықтық құрылымдар тұрғысынан ғана емес, бизнес пен мемлекет үшін нақты экономикалық салдарлар призмасы арқылы бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сотқа дейінгі тергеп-тексеру материалдары мен ішкі ведомстволық құжаттарға қолжетімділіктің болмауы институционалдық талдаудың толықтығын шектейтінін атап өткен жөн. Бұл процессуалдық бұзушылықтар мен олардың экономикалық салдарлары арасындағы себеп-салдарлық байланыстарға қатысты қорытындыларға белгілі бір шектеулер жүктейді.

Нәтижелер және талқылау

1. Шетелдік инвестицияларды қорғаудың халықаралық-құқықтық кепілдіктері: негізгі тетіктері және олардың шектеулері

Шетелдік инвестицияларды тарту процесінде тек қолайлы инвестициялық ахуалды қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар инвесторлардың құқықтарын сақтау мен тиімді қорғауды қамтамасыз ету шешуші мәнге ие. Аталған кепілдіктер көпдеңгейлі құқықтық қорғау жүйесін қалыптастыратын бірқатар халықаралық шарттарда бекітілген. Бұл жүйе саяси тәуекелдерді азайтудың алдын-алу тетіктерін де, инвестициялық дауларды шешудің институционалдық рәсімдерін де қамтиды. Доктринада атап өтілгендей, шетелдік инвестициялау халықаралық экономикалық қатынастардың бір түрі болып табылады [1]. Инвестициялардың құқықтық режимі үшін оның негізгі мәнін айқындау маңызды: тұлғаны шетелдік инвестор ретінде тану оған тиесілі жеңілдіктер мен кепілдіктерді тануды білдіреді [2, 9-10 бб.]. Дәл осы құқықтардың

толық көлемде танылуы және олардың кейіннен сот немесе арбитраж арқылы қорғалуы инвестордың базалық сенімін қалыптастырады, онсыз тұрақты әрі ұзақ мерзімді ынтымақтастық мүмкін емес¹².

Халықаралық-құқықтық нормалар инвесторға мемлекет-реципиенттің мінез-құлқымен байланысты тәуекелдерді алдын ала бағалауға мүмкіндік беруге бағытталған [3, 38-39 бб.]. Сонымен қатар, қорғау кепілдіктері экспроприациядан, реквизициядан және тәркілеуден бас тарту міндеттемесін қамтиды, дегенмен халықаралық келісімдер императивтік талаптар сақталған жағдайда мұндай шараларға жол береді. А.М. Ибрагимов атап өткендей, тікелей инвестицияларды құқықтық қорғау кепілдіктері мазмұны жағынан жекеше құқықтық сипатқа ие, алайда нысаны бойынша халықаралық жария-құқықтық тәртіп аясында рәсімделуі мүмкін [4, б. 135]. Осылайша, мемлекет-реципиенттің өзіне алған міндеттемелерін орындамауы мамандандырылған институционалдық тетіктер арқылы жүзеге асырылатын халықаралық жауапкершілікке әкеледі. Қарастырылған теориялық тұжырымдамалар өз көрінісін қорғау жүйесінде дербес функция атқаратын екі іргелі халықаралық құжатта – Сеул және Вашингтон конвенцияларында табады.

Саяси тәуекелдерді барынша азайтудың алдын-алу құралы 1985 жылғы 11 қазанда қабылданған Инвестицияларға кепілдіктер беру жөніндегі көпжақты агенттікті (MIGA) құру туралы Сеул конвенциясы. Оның Вашингтон конвенциясынан (дауларды шешу) айырмашылығы, MIGA коммерциялық емес тәуекелдерден сақтандырудың превентивтік функциясын орындайды¹³. Конвенцияның негізгі элементтері ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: Агенттіктің толық халықаралық құқықсубъектілігі (1-баптың (b) тармақшасы); жеке талапты халықаралық ұйымның мемлекетке қоятын талабына трансформациялауға мүмкіндік беретін суброгация институты (18-бап); мүше

¹⁰ Вашингтонская Конвенция «О порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами» от 18 марта 1965 г.

¹¹ Сеульская Конвенция об учреждении многостороннего агентства по гарантиям инвестиций от 11 октября 1985 г.

¹² Олжас Бектенов Президент тапсырмаларын жүзеге асыру аясында инвесторлардың құқықтарын қорғау мәселелері бойынша кеңес өткізді.

¹³ Сеульская Конвенция об учреждении многостороннего агентства по гарантиям инвестиций от 11 октября 1985 г.

мемлекеттер арасында тәуекелдерді икемді бөлуге жағдай жасайтын «демеушілік кепілдіктер» (І Қосымша, 24-бап). Сонымен қатар, Конвенцияда елеулі шектеулер көзделген: кепілдіктер тек дамушы мүше мемлекеттердегі инвестицияларға беріледі (14-бап), қабылдаушы үкіметтің алдын ала мақұлдауы талап етіледі (15-бап), ал жалпы сипаттағы кемсітусіз экспроприациялық шаралар кепілдік қамтуынан шығарылады (11-бап). Аталған шектеулер халықаралық шарттардың тек ең төменгі стандарттарды белгілейтінін және формальды түрде экспроприацияға жатпайтын, бірақ іс жүзінде инвестор қызметіне ықпал ететін ұлттық реттеушілік шаралар үшін белгілі бір кеңістік қалдыратынын көрсетеді. Қазақстанға қатысты айтқанда, ел MIGA мүшесі болып табылады, алайда бұл тетікті қазақстандық инвесторлардың қолдану тәжірибесінде шектеулі күйінде қалып отыр, бұл бір жағынан ақпараттандыру деңгейінің жеткіліксіздігімен, екінші жағынан кепілдіктер алу рәсімдерінің күрделілігімен түсіндірілуі мүмкін.¹⁴ Аталған мәселенің өзегін ICSID-ке дауды бергеннен кейін дипломатиялық қорғауға және халықаралық талаптарға тыйым салатын 27-бап құрайды, бұл өз кезегінде дауды мемлекетаралық қатынастар саласынан жекеше құқықтық жазықтыққа көшіреді. Алайда ICSID елеулі шектеулерді де атап өткен жөн: рәсімдердің ұзақтығы (орта есеппен 3-5 жыл) және арбитраждың жоғары құны бұл тетікті негізінен ірі корпорациялар үшін ғана қолжетімді етеді. Шағын және орта бизнес үшін ол іс жүзінде қолжетімсіз болып қалып, халықаралық сот төрелігіне қол жеткізуде теңсіздік туындатады. Дегенмен, қабылданған тиімділік критерийлері бойынша ICSID шешімдердің орындалу деңгейінің жоғары болғанымен (90 %-ға дейін), қолжетімділіктің төмендігі мен құнының жоғарылығы оның қолданылуын айтарлықтай шектейді.

Жаһандық арбитраждың аталған

кемшіліктерін жоюға бағытталған өңірлік балама ретінде «Астана» халықаралық қаржы орталығы (АХҚО) қарастырылады. Оның қызметі ағылшынның жалпы құқық нормаларына негізделген, бұл аталған құқықтық дәстүрге үйренген шетелдік инвесторларды объективті түрде тартуды жоғарылатып, дауларды қараудың неғұрлым жедел мерзімдерін (орта есеппен 6–12 ай) және ICSID-пен салыстырғанда төмен шығындарды ұсынады. Статистикалық деректер АХҚО юрисдикциясының жоғары сұранысқа ие екенін растайды: АХҚО Соты талап сомасы 2,7 млрд АҚШ долларынан асатын 266 шешім шығарды; АХҚО Халықаралық арбитраждық орталығы 1135 арбитраждық және 3862 медиациялық істі қарауға қабылдап, шешімдердің 100 % орындалуын қамтамасыз етті.¹⁵ Мұндай сұраныс инвесторлардың Қазақстанның жалпы сот жүйесіне деген сенім деңгейінің жеткіліксіздігін көрсетеді, алайда бұл оны толықтай жоққа шығару емес, керісінше халықаралық стандарттарға негізделген мамандандырылған юрисдикцияны таңдауды білдіреді. Сонымен қатар, АХҚО юрисдикциясы оның аумағындағы қызметпен байланысты даулармен шектеледі, ал ICSID жаһандық ауқымға ие, бұл олардың инвесторлар құқықтарын қорғау жүйесіндегі өзара толықтырушы сипатын айқындайды.

АХҚО Соты қызметінің юрисдикциялық негізі «Астана» халықаралық қаржы орталығы туралы 2015 жылғы 7 желтоқсандағы № 438-V Конституциялық заңның 13-бабында¹⁶ және Қазақстан Республикасы 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ Азаматтық процестік кодексінің 24-бабында¹⁷ бекітілген. ҚР АПК-нің 24-бабына сәйкес, азаматтық-құқықтық қатынастардан туындайтын сотқа ведомстволық бағынысты дау (жанжал) тараптардың жазбаша келісімі бойынша, егер бұл заңмен тыйым салынбаған болса, АХҚО сотының қарауына берілуі мүмкін. Бұл норма АХҚО Сотының ықтимал юрисдикциясын

¹⁴ Вашингтонская Конвенция «О порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами» от 18 марта 1965 г.

¹⁵ Халықаралық төрелік орталығы. Жалпы ақпарат. URL: <https://iac.aifc.kz/kk/> (қаралу уақыты: 03.05.2026)

¹⁶ Қазақстан Республикасының Конституциялық 2015 жылғы 7 желтоқсандағы № 438-V ҚРЗ «Астана» халықаралық қаржы орталығы туралы Заңы. URL:

<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000438> (қаралу уақыты: 03.05.2026)

¹⁷ Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі». URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> (қаралу уақыты: 03.05.2026)

Конституциялық заңның 13-бабымен тікелей айқындалған айрықша құзырет шеңберінен едәуір кеңейтеді және инвестициялық шарттар тараптарына салалық заңнамада тікелей сілтеме болмаған жағдайда да АХҚО юрисдикциясын таңдауға мүмкіндік береді.

АХҚО Сотының қаржылық қолжетімділігі 2023 жылғы 1 сәуірде АХҚО Сотының Төрағасымен бекітілген № 1 Тәжірибелік нұсқаулықпен айқындалған сараланған алымдар шкаласы арқылы қамтамасыз етіледі. Аталған нұсқаулық 1,5 млн теңгеге дейінгі (шамамен 3 333 АҚШ доллары) талаптар бойынша алым төлеуден босатуды көздейді. 1,5 млн теңгеден 4,5 млрд теңгеге дейінгі (3 334-тен 10 млн АҚШ долларына дейін) талаптар үшін пропорционалды алым белгіленген: жеке тұлғалар үшін талап сомасының 0,5 %-ы және заңды тұлғалар үшін 1,5 %-ы. Талап сомасы 4,5 млрд теңгеден асқан жағдайда (10 млн АҚШ долларынан жоғары) тіркелген алымдар қолданылады: жеке тұлғалар үшін 23 000 000 теңге (шамамен 50 000 АҚШ доллары) және заңды тұлғалар үшін 68 000 000 теңге (шамамен 150 000 АҚШ доллары). Мүліктік емес талаптар бойынша 45 000 теңге (шамамен 100 АҚШ доллары) мөлшерінде тұрақты алым алынады. Апелляцияға рұқсат беру, апелляциялық шағым беру және атқару парағын беру алымнан босатылған.¹⁸ Бұдан бөлек, 2023 жылғы 1 сәуірге дейін АХҚО Сотының пайдасына арбитраждық ескертпемен жасалған шарттар бойынша дауларды әкімшілендіру тегін негізде жүзеге асырылады.

Мұндай алымдар құрылымы АХҚО Сотын, әсіресе орта және шағын сомадағы даулар үшін, ICSID-пен салыстырғанда анағұрлым қолжетімді етеді, бұл оның өңірдегі инвесторлар құқықтарын қорғаудың тиімді әрі қолжетімді құралы ретіндегі рөлін растайды. АХҚО мен ICSID-ті салыстыру барысында АХҚО-ның дауларды қарау мерзімдерінің қысқалығын (орта есеппен 6–12 ай) және шығындарының төмендігін атап өтуге болады. Алайда оның юрисдикциясы АХҚО аумағындағы қызметпен байланысты

даулармен шектеледі, ал ICSID жаһандық қамтуға ие.

Осылайша, халықаралық тетіктер дауларды кейінгі кезеңде шешу тұрғысынан тиімді болғанымен, ұлттық әкімшілік рәсімдерді жүйелі реформалауды алмастыра алмайды және әкімшілік актілерді қабылдау сатысында инвесторлар құқықтарын алдын ала қорғауды қамтамасыз етпейді. Осыған байланысты Қазақстан заңнамасы мен құқық қолдану тәжірибесінде қарастырылған конвенцияларда бекітілген халықаралық стандарттарға сәйкестігі туралы мәселе туындайды. Аталған қорытынды ұлттық инвестициялық заңнаманы және құқық қолдану тәжірибесі инвесторларды қорғаудың негізі ретінде талдау қажеттілігін, сондай-ақ ұлттық құқықтық тетіктердің дауларды сот немесе арбитраж сатысына дейін жеткізбей алдын алу қабілетін бағалаудың маңыздылығын айқындайды.

2. Ұлттық инвестициялық заңнама: жүйелік талдау және ішкі қайшылықтар

Құқықтық реттеудің ұлттық деңгейіне жүгінсек, халықаралық-құқықтық кепілдіктермен қатар шетелдік инвесторлардың құқықтарын қорғауда Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексінің (ҚР КК) 25-тарауы маңызды. ҚР КК-нің 274-бабына сәйкес, инвестициялар лизинг шартын жасасқан кезден бастап қаржы лизингі нысанасын, сондай-ақ оларға құқықтарды қоса алғанда, заңды тұлғаның жарғылық капиталына немесе ұзақ мерзімді активтерді ұлғайтуға, сондай-ақ мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобасын, оның ішінде концессиялық жобаны іске асыру үшін инвестор салатын мүліктің барлық түрлері (жеке тұтынуға арналған тауарлардан басқа) ретінде айқындалады.¹⁹ Заң деңгейінде ҚР КК кепілдіктердің бірнеше санатын бекітеді: шарттардың тұрақтылығы, процессуалдық иммунитеттер (тексерулерді прокурорлық келісу), өтемақымен алып қою негіздері, фискалдық ынталандырулар және арбитражды таңдау еркіндігі.

Сонымен бірге, бұл модельдің тиімділігі құқық қолдану деңгейінде едәуір төмен. Заң

¹⁸ Практическая Инструкция № 1: Сборы. URL: <https://court.aifc.kz/wp-content/uploads/2025/04/Prakticheskaya-Instruktsiya-Suda-MFTSA-1-Sbory.pdf> (дата обращения: 03.05.2026).

¹⁹ Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ «Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі».

нормасын іске асыру мақсатында қабылданатын заңға тәуелді актілер жиі ішкі қайшылықтарды қамтиды және лауазымды тұлғалардың жауапкершіліктен жалтару құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін. Мәселен, Қазақстан Республикасының «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» кодексінің өтпелі ережелері (әсіресе жер қойнауын пайдаланушылар үшін салық режимдерінің тұрақтылығын қолдану тәртібі жөніндегі нормалар) негізгі нормалармен жиі қайшылыққа түседі. Жоғарғы Сот төрағасының мойындауына сәйкес, бұл осы саладағы сот дауларының оннан тоғызының туындауына себеп болады. Ұқсас коллизиялар Салық кодексі мен инвестициялық преференциялар туралы нормалар арасында да байқалады, мұнда салық органдары кодекстің мәніне қайшы келетін заңға тәуелді актілерге сілтеме жасай отырып, преференцияларды шектеулі түрде түсіндіреді.

Қосымша құн салығын қайтаруға қатысты даулар осының айқын мысалы болып табылады. 2024 жылы 200-ден астам іс қаралып, олардың 70 %-ында соттар инвесторларды қолдап, салық органдарының заңға тәуелді актілерді шектеулі түсіндіруін заңсыз деп таныды. Бұл мысал салық заңнамасы мен инвестициялық шарттар талаптар арасындағы қайшылықтардың жүйелі сот дауларының негізін қалыптастыратынын көрсетеді. Қаржы министрлігіне қарсы талаптардың басым бөлігі дәл осы камералдық бақылау шешімдерінің күшін жоюмен байланысты. Тұрақтылық қағидатынан алынған ерекшеліктердің (атап айтқанда, акцизделетін тауарлар мен ұлттық қауіпсіздік мәселелері бойынша) болуы инвестордан шартқа дейінгі кезеңде мұқият құқықтық кеңес алуды талап етеді. 2025-2026 жылдардағы заңнаманың қарқынды жаңартылуы, инвестициялар үшін жаһандық бәсекелестікке жауап ретінде жаңа шарт түрлерін (инвестициялық және арнайы инвестициялық шарттар) енгізу және преференциялар құралдарын (салықтық және кедендік жеңілдіктерді қоса алғанда) кеңейту арқылы көрінгенімен, түбегейлі мәселені шешпейді. Жарияланған шарт тұрақтылығы іс жүзінде салықтық және кедендік реттеуге өзгерістер енгізу тәжірибесі арқылы әлсіреуі

мүмкін, бұл инвесторды саяси және бюрократиялық циклдерге тәуелді етеді.

Сонымен қатар, заң шығарушы белгілі бір дәрежеде бұл тәуекелдерді түсініп, оларды азайту бағытында шаралар қабылдап отырғанын мойындау қажет. Алайда заңға тәуелді актілердің коллизияларына негізделген сот дауларының сақталуы құқық қолдану шындығының заңнамалық декларациялардан артта қалып отырғанын көрсетеді. Инвесторлардың қатысуымен қаралатын істер бойынша сот тәжірибесін талдау ең жиі дауланатын нормалар ретінде салықтық жеңілдіктер мен шарттардың тұрақтылығы талаптарына қатысты ережелерді айқындайды. Бұл тек заңнамалық емес, сонымен қатар ұйымдық деңгейде де заңға тәуелді актілерді үйлестіру қажеттігін көрсетеді. Осылайша, ұлттық инвестициялық заңнама құқықтық айқындықтың қажетті деңгейін тек құқық қолданудағы дисфункцияларды жою және заңға тәуелді актілерді үйлестіру жағдайында ғана қамтамасыз ете алады, бұл аталған мәселенің әлі де шешімін таппағанын көрсетеді.

3. Ұлттық әкімшілік әділет жүйесіндегі құқық қолдану тәжірибелік жүйелік аспектілері

Инвесторлар құқықтарын қорғаудың ішкі мемлекеттік тетіктерін қолдану практикасын талдау құқық қолдану қызметін жетілдіру тұрғысынан назар аударуды талап ететін белгілі бір үрдістерді айқындауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, мемлекеттік органдар Қазақстан Республикасының Әкімшілік процесстік-процессуалдық кодексінде бекітілген әкімшілік нормалардың жаңа стандарттарына толық көлемде бейімделмегені байқалады. Мемлекеттік кірістер органдарының қызметінде жүйелік сипаттағы бұзушылықтар анықталады, оларды мынадай түрде жіктеуге болады:

– процессуалдық бұзушылықтар: сұрау салулар тексеру аяқталуға жақын уақытта немесе ол аяқталғаннан кейін жолданады, тексерулерді жүргізу мерзімдері әрдайым сақтала бермейді;

– нақты мән-жайларды бұрмалау: тексеру актілерінде дәлсіздіктерге жол беріледі, заң нормаларын түсіндіру әрдайым бірізді сипатқа ие емес;

– дәлелдемелік базаның жеткіліксіздігі:

ведомстволар негізделген және құжаттармен расталған дәлелдемелерді жинау және соттарға ұсыну жөніндегі өз өкілеттіктерін толық көлемде пайдаланбайды.²⁰

Аталған мән-жайлар процессуалдық тәртіпті одан әрі жетілдірудің, әкімшілік заңнама нормаларын бірізді қолдануды қамтамасыз етудің, сондай-ақ инвесторлар қатысатын даулар бойынша дәлелдемелік базаны қалыптастырудың бірыңғай тәсілдерін әзірлеудің қажеттілігін көрсетеді. Мұндай бұзушылықтардың себептері ретінде жекелеген лауазымды тұлғалардың біліктілігінің жеткіліксіздігімен қатар, заңдылықты сақтаудан гөрі ведомстволық мүдделерді қорғауға бағдарланған қалыптасқан институционалдық мәдениетті де атауға болады.

Аталған процессуалдық ерекшеліктер инвесторлар үшін сот процестерін жүргізуге байланысты қосымша уақыт пен қаржылық шығындарға әкеледі. Мысалы, «Gold Mining Corp» ЖШС мемлекеттік органдармен жер даулары бойынша 47 сот процесінің барлығында жеңіске жеткеніне қарамастан, соттық сүйемелдеуге елеулі шығындарға әкелген. Даулар жер учаскелерін формалды негіздер бойынша беруден бас тартуға қатысты болған, ал кейіннен бұл бас тартулар соттар тарапынан негізсіз деп танылған. Бұл мысал дауларды сотқа дейін реттеу тетіктерін одан әрі жетілдіру және сот рәсімдерін оңтайландыру қажеттігін айқын көрсетеді. Сот талқылаулары тараптар үшін шамадан тыс ауыртпалық туғызбауы тиіс, керісінше бұзылған құқықтарды қалпына келтірудің тиімді құралы болуы қажет. Инвестициялық даулар құқықтарды қорғау құралы болғанымен, кейбір жағдайларда созылмалы сипатқа ие. Бұл сот өндірісінің тиімділігін арттыруға және істерді қарау мерзімдерін қысқартуға бағытталған қосымша ұйымдастырушылық және құқықтық шараларды талап етеді.

Жоғарыда аталған бұзушылықтар санаттарымен қатар, олардың институционалдық салдарларын да атап өткен жөн. Бұл салдарлар инвесторлардың сот жүйесін жеткілікті деңгейде қолжетімді

немесе тиімді емес ретінде қабылдауынан көрініс табады. Мұндай жағдай юрисдикцияның инвестициялық тартымдылығына теріс әсер етеді. Аталған ахуал инвестициялық белсенділікті арттыруға бағытталған стратегиялық мақсаттарды іске асыруға, әсіресе капиталды көп қажет ететін жер қойнауын пайдалану саласында, белгілі бір тәуекелдер туғызады. 2023 жылдың бірінші жартыжылдығында инвестициялар көлемінің 4 трлн теңгеге дейін өсуіне қарамастан (2022 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 110 %-ға жоғары), құқық қолдану практикасының күрделілігі сақталуда. Бұл, өз кезегінде, Қазақстан Республикасының «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» кодексінің өтпелі ережелері мен негізгі нормалары арасындағы коллизиялармен түсіндіріледі. «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ өкілі Махамбет Санжанов форум барысында атап өткендей, қол жеткізілген инвестициялық өсімді құқықтық реттеуді одан әрі жетілдіру және жүйелік құқықтық қайшылықтарды жою арқылы бекіту қажет.

Сонымен қатар, мемлекеттік органдар қызметінің жекелеген процессуалдық аспектілері Қазақстанның екіжақты инвестициялық келісімдерінде бекітілген «әділ және тең қатынас» қағидатына толық көлемде сәйкес келмеуі мүмкін екенін ескеру қажет. Бұл ұлттық құқық қолдану практикасын халықаралық-құқықтық стандарттармен үйлестіруді талап етеді. Атап айтқанда, жоғарыда сипатталған салықтық әкімшілендіру практикасы өзінің процессуалдық ерекшеліктерімен және мерзімдердің созылуымен инвестордың құқықтарын тиімді қорғаудан айрылуына әкелуі мүмкін, формалды түрде халықаралық конвенциялардағы ерекшеліктер шеңберінде қала отырып. Мұндай шаралар классикалық мағынада экспроприация болып табылмайды, алайда олардың экономикалық әсері бойынша соған ұқсас болуы мүмкін.

Сонымен бірге, талдаудың толықтығын қамтамасыз ету мақсатында инвесторлардың өздері де әрдайым мінсіз процессуалдық тәртіп көрсете бермейтінін мойындау қажет.

²⁰ Жаким Ж. В 7-8 делах из 10 инвесторы были правы в споре с государством // Литер, 03.02.2024. URL: <https://liter.kz/v-7-8->

[delakh-iz-10-investory-byli-pravy-v-spore-s-gosudarstvom-1706948789/](https://liter.kz/v-7-8-) (дата обращения: 03.05.2026).

Кейбір жағдайларда сот даулары инвесторлар тарапынан экологиялық немесе салықтық міндеттемелердің толық сақталмауы салдарынан туындайды, бұл инвестициялық процестің барлық қатысушыларының тәртібін арттыру қажеттігін көрсетеді.

Осылайша, формалды түрде прогрессивті процессуалдық кодекстерге ие ұлттық әкімшілік әділет жүйесі құқық қолдану практикасын одан әрі жетілдіруді қажет етеді, әсіресе процессуалдық мерзімдерді сақтау, нормаларды бірізді түсіндіру және дәлелдемелік базаны қалыптастыру бөлігінде. Бұл мән-жай инвесторлардың құқықтарын қорғаудың халықаралық тетіктеріне жүгіну қажеттігін объективті түрде айқындайды, алайда олардың да өзіндік институционалдық және процессуалдық ерекшеліктері мен шектеулері бар. Осыған байланысты инвесторлар құқықтарын қорғау жүйесін кешенді түрде реформалау қажеттілігі туындайды.

4. Инвестициялық дауларды санаттау және арбитраждық талқылаулардың маңызы

Инвестициялық дауларды талдау теориялық тұжырымдамалардан эмпирикалық деректерге көшуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде халықаралық және ұлттық тетіктердің де сұранысқа ие екендігін растайды. Шетелдік арбитраждарға жүгіну негіздерінің кең ауқымын төрт негізгі санатқа топтастыруға болады:

(1) фискалдық даулар – салықтар мен айыппұлдарды заңсыз өндіріп алу, валюталық шектеулер;

(2) шарттық даулар – шарттық міндеттемелердің орындалмауы, инвестициялық келісімшарттардың бұзылуы;

(3) реттеушілік шаралар – жер қойнауын пайдалану құқығынан айыру, акцияларды ұлттандыру, экспроприация және компанияларды тарату;

(4) сот және әкімшілік актілер – Қазақстан соттарының шешімдері, Үкімет пен жергілікті органдардың әрекеттері.

Нақты мысалдарға мыналар жатады: жер қойнауын пайдалану құқығынан айыру, банк акцияларын ұлттандыру, фармацевтикалық компанияны экспроприациялау,

кепілдіктердің сақталмауы, монополияға қарсы айыппұлдар салу, мемлекет тарапынан қудалау, құрылыс жобаларын тоқтату және басқалар.²¹ Реттеушілік шаралар тарапынан жасалған құқықбұзушылық ретінде британдық Victoria Oil & Gas компаниясының Қазақстанға қарсы талабын келтіруге болады. 2006 жылдан бастап Атырау облысындағы Кемеркөл кен орнын игеру лицензиясына иелік еткен компания 2008 жылы облыстық экономикалық соттың шешімімен бұл құқықтан айырылып, лицензия басқа операторға берілген. Victoria Oil & Gas Ұлыбритания мен Канадада байланысты сот талқылауларында жеңіске жеткеніне қарамастан, дау түпкілікті реттелмеген күйінде қалған. 2025 жылғы наурызда компания ICSID-те арбитраждық талабын тіркеп, өз шығындарын шамамен 500 млн АҚШ доллары көлемінде бағалаған.²² Бұл мысал шетелдік юрисдикцияларда формалды соттық қорғау болған жағдайда да дауды түпкілікті реттеу үшін халықаралық арбитраждық тетіктерге жүгіну қажеттігін көрсетеді, ал мемлекет әрекеттері формалды түрде экспроприация болып табылмағанымен, инвестор құқықтарының бұзылуы ретінде саралануы мүмкін. Сонымен қатар, ЮНКТАД деректер базасын талдау Қазақстанға қарсы талап-арыздардың елеулі бөлігі салықтық даулармен және келісімшарттарды бұзумен байланысты екенін айқындайды, бұл Қаржы министрлігінің ұлттық соттардағы істерді ұтылу үлесінің жоғары екендігі туралы деректермен өзара үйлеседі.

Қолда бар мәліметтерге сәйкес, 2026 жылдың басына қарай ICSID шеңберінде Қазақстанға қарсы кемінде 15 іс қаралуда, олардың шамамен жартысы салықтық талаптарға қатысты. Бұл фискалдық даулардың жүйелі сипатын растайды. Талап-арыздардың әртүрлілігі мемлекеттің тек реттеуші ғана емес, сонымен қатар әрекеттері жиі дау нысанына айналатын контрагент ретінде де көрінетінін дәлелдейді, бұл әкімшілік рәсімдерді жүйелі түрде реформалауды талап етеді.

Сонымен қатар, ICSID-те дауды қарау үшін тараптардың жазбаша арбитраждық

²¹ Investment Dispute Settlement Navigator – Kazakhstan.

²² Victoria Oil & Gas and others v. Kazakhstan. URL: <https://investmentpolicy.unctad.org/investment-dispute-settlement/cases/1436/victoria-oil-gas-and-others-v-kazakhstan> (accessed: 04.05.2026).

келісімі қажет. Бұл талап еріктілік қағидатын қамтамасыз еткенімен, келісімшарттарында арбитраждық ескертпе көзделмеген инвесторлар үшін қосымша кедергі қалыптастырады, салдарынан олар ұлттық соттарға жүгінуге мәжбүр болады. Екінші жағынан, дәл осы ерікті келісімнің болуы арбитраждық процестің қамтамасыз етіп, юрисдикцияны мәжбүрлі түрде таңуды болдырмайды. Барлық санаттардағы инвестициялық даулардың кең таралуы халықаралық та, ұлттық та тетіктердің қазіргі күйінде превентивтік қорғауды толық көлемде қамтамасыз ете алмайтынын көрсетеді. Аталған қорытынды даулар санын қысқартуға және олардың алдын алуды бақылауды күшейтуге бағытталған соңғы институционалдық реформаны – №1125 Президент Жарлығын бағалау қажеттілігіне алып келеді.

Қарастырылған эмпирикалық деректер кешені – Қаржы министрлігінің істерді ұтылу үлесінің жоғары болуынан және мемлекеттік кірістер органдары қызметінің процессуалдық ерекшеліктерінен бастап, заңға тәуелді актілер арасындағы коллизиялар мен жалпы сот жүйесіне деген сенім деңгейінің төмендігіне дейін – 2025 жылғы 17 желтоқсандағы Президент Жарлығын қабылдауды қорғау парадигмасын өзгертуге қабілетті маңызды институционалдық қадам ретінде айқындайды. Инвестициялық омбудсмен функцияларын Қазақстан Республикасының Бас Прокурорына беру және Активтерді қайтару комитетін Инвесторлар құқықтарын қорғау комитетіне қайта құру²³ құқық қорғау әлеуеті мен даулардың алдын алу шараларын бір орталыққа шоғырландыруды білдіреді. Комитет туралы ережені (Жарлықпен бекітілген, 14-бөлім) талдау Комитетке кең ауқымды өкілеттіктер берілгенін көрсетеді: әкімшілік актілерді келісу (тексерулер, талап-арыздар, келісімшарттар жасасудан бас тарту), міндетті қорытындылар бере отырып дауларды сотқа дейін реттеу, инвесторлардың мүдделеріне әсер ететін кез келген актілерге наразылық білдіру, сондай-ақ сот актілері мен атқарушылық іс жүргізудің заңдылығын

қадағалау.²⁴ Институционалдық тұрғыдан алғанда, Жарлық залалды кейіннен өтеу моделінен превентивтік қадағалауға басымдық беруді көздейді, бұл лауазымды тұлғалардың негізсіз және процессуалдық тұрғыдан ақаулы әрекеттерін олар жасалу сатысында-ақ тоқтатуға, дауды сотқа жеткізбей шешуге теориялық мүмкіндік береді. Атап айтқанда, тексерулер мен талап-арыздарды олар берілгенге дейін келісу құқығы мемлекеттік кірістер органдарының процессуалдық бұзушылықтармен тексерулер бастауына жол бермеуге бағытталған.

Сонымен бірге, реформаны теңгерімді талдау ықтимал тәуекелдерді ескеруді талап етеді. Біріншіден, қадағалау өкілеттіктерінің прокуратурада шоғырлануы бизнеске әкімшілік бақылаудың күшеюіне алғышарттар жасайды, бұл белгілі бір жағдайларда шамадан тыс араласу ретінде бағалануы мүмкін. Екіншіден, Комитетке активтерді қайтару (суброгациялық талап-арыздар) және инвесторларды қорғау функцияларының қатар берілуі бір ведомство шеңберінде мемлекеттің фискалдық мүдделері мен инвестордың жеке мүдделері арасында әлеуетті мүдделер қақтығысын туындатады, бұл олардың нақты процессуалдық ажыратылуын талап етеді. Үшіншіден, Комитеттің өз әрекеттеріне шағымдану тетігінің Жарлықта нақты айқындалмауы (жалпы әкімшілік сот ісін жүргізу тәртібімен мұндай мүмкіндік жоққа шығарылмайды) бақылаусыздық тәуекелін тудырады. Төртіншіден, Жарлықта Комитет шешім қабылдауының нақты процессуалдық мерзімдері, сондай-ақ әкімшілік актілерді келісу немесе келісуден бас тарту критерийлері (мысалы, «негізсіз» акт ұғымының мазмұны) белгіленбеген. Бұл превентивтік бақылау сатысында рәсімдердің созылуына әкеліп, жаңа бюрократиялық кедергілер қалыптастыруы мүмкін. Сонымен қатар, Жарлықтың тиімділігі формалды өкілеттіктер көлемінен гөрі, Комитеттің ішкі рәсімдерінің сапасына, оның актілерін соттық бақылау кезіндегі соттардың тәуелсіздігіне және мемлекеттік аппараттың құқық үстемдігі қағидатын дәйекті сақтау қабілетіне

²³ Қазақстан Республикасы Президентінің 2025 жылғы 17 желтоқсандағы № 1125 «Инвесторлардың құқықтарын қорғау және активтерді қайтару саласындағы мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру туралы» Жарлығы.

²⁴ Қазақстан Республикасы Президентінің 2025 жылғы 17 желтоқсандағы № 1125 «Инвесторлардың құқықтарын қорғау және активтерді қайтару саласындағы мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру туралы» Жарлығы.

байланысты болатынын атап өткен жөн. Шетелдік ұқсас институттармен (мысалы, Қытайдағы инвесторларды қорғау прокуратурасы немесе Үндістандағы инвестициялық омбудсмен институты) салыстырмалы талдау мұндай құрылымдардың табыстылығы кең өкілеттіктерден гөрі нақты регламенттеу мен атқарушы биліктен тәуелсіздікке негізделетінін көрсетеді.

Реформаның табыстылығын бағалау нақты өлшенетін индикаторларды қамтуы тиіс. Ұсынылып отырған көрсеткіштер (екі жыл ішінде мемлекетпен сот даулары санын 20 %-ға қысқарту, халықаралық арбитраждарға жүгіну санын 15 %-ға төмендету, инвестициялық дауларды қараудың орташа мерзімдерін қазіргі 12–18 айдан 6–9 айға дейін қысқарту, сондай-ақ инвесторлардың ұлттық сот жүйесіне деген сенім деңгейін арттыру) халықаралық тәжірибе мен ЭЫДҰ елдеріндегі ұқсас институттардың орташа тиімділік көрсеткіштеріне негізделіп отырып, Қазақстан жағдайына бейімделген. Мұндай индикаторларсыз реформаның тиімділігін бағалау қиын болады. Сонымен қатар, реформа бастапқы кезеңнің өзінде-ақ мемлекет тарапынан жинақталған жүйелік мәселелерді кешенді түрде шешуге ұмтылысты көрсетеді, бұл инвестициялық қауымдастық үшін оң сигнал болып табылады.

Сонымен қатар, реформаны теңгерімді талдау ықтимал тәуекелдерді ескеруді талап етеді. Біріншіден, қадағалау өкілеттіктерінің прокуратурада шоғырлануы бизнеске әкімшілік бақылаудың күшеюіне алғышарттар жасайды, бұл белгілі бір жағдайларда шамадан тыс араласу ретінде бағалануы мүмкін. Екіншіден, Комитетке активтерді қайтару (суброгациялық талап-арыздар) және инвесторларды қорғау функцияларының қатар берілуі бір орган шеңберінде мемлекеттің фискалдық мақсаттары мен инвесторлардың жеке мүдделері арасында ықтимал мүдделер қақтығысын туындатады, бұл оларды нақты процессуалдық тұрғыдан ажыратуды талап етеді. Үшіншіден, Комитеттің өз әрекеттеріне шағымдану тетігінің айқын белгіленбеуі (дегенмен оның әкімшілік сот ісін жүргізудің жалпы тәртібі шеңберінде болуы жоққа

шығарылмайды) бақылаусыздық тәуекелін туғызады. Төртіншіден, Жарлықта Комитет шешім қабылдауының нақты процессуалдық мерзімдері, сондай-ақ әкімшілік актілерді келісу немесе келісуден бас тарту критерийлері (мысалы, «негізсіз» акт ұғымының мазмұны) айқындалмаған. Бұл превентивтік бақылау кезеңінде рәсімдердің созылуына әкеліп, жаңа бюрократиялық кедергілер қалыптастыруы мүмкін. Сонымен қатар, Жарлықтың тиімділігі формалды өкілеттіктер көлемінен гөрі Комитеттің ішкі рәсімдерінің сапасына, оның актілерін соттық тексеру кезіндегі соттардың тәуелсіздігіне және мемлекеттік аппараттың құқық үстемдігі қағидатын дәйекті сақтау қабілетіне байланысты екенін атап өткен жөн. Шетелдік ұқсас институттармен (мысалы, Қытайдағы инвесторларды қорғау прокуратурасы немесе Үндістандағы инвестициялық омбудсмен институты) жүргізілген салыстырмалы талдау мұндай құрылымдардың табыстылығы кең өкілеттіктерге емес, нақты регламенттеуге және атқарушы биліктен тәуелсіздікке негізделетінін көрсетеді.

Реформаның табыстылығын бағалау нақты өлшенетін индикаторларды қамтуы тиіс. Ұсынылып отырған көрсеткіштер (екі жыл ішінде мемлекетпен сот даулары санын 20 %-ға қысқарту, халықаралық арбитраждарға жүгіну санын 15 %-ға төмендету, инвестициялық дауларды қараудың орташа мерзімдерін қазіргі 12–18 айдан 6–9 айға дейін қысқарту, сондай-ақ инвесторлардың ұлттық сот жүйесіне деген сенім деңгейін арттыру) халықаралық тәжірибе мен ЭЫДҰ елдеріндегі ұқсас институттардың орташа тиімділік көрсеткіштеріне негізделіп, Қазақстан жағдайына бейімделген. Мұндай индикаторларсыз реформаның тиімділігін бағалау қиынға соғады. Сонымен қатар, реформа бастапқы кезеңнің өзінде-ақ мемлекет тарапынан жинақталған мәселелерді жүйелі түрде шешуге ұмтылысты көрсетеді, бұл инвестициялық қауымдастық үшін оң белгі болып табылады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу қойылған мақсатқа тікелей жауап беретін келесі негізгі

қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, Қазақстанға тікелей шетелдік инвестициялар ағыны тұрақты өсім динамикасын көрсеткенімен, инвесторлардың құқықтық қорғалуының сапасы асимметриялық сипатта қалып отыр. Халықаралық арбитраждық тетіктер (АХҚО жүйесі, ICSID, MIGA) шешімдердің орындалу сенімділігі тұрғысынан (орындалу критерийі) жоғары деңгейде болғанымен, олардың шағын және орта бизнес үшін қолжетімсіздігі (қолжетімділік критерийі), рәсімдердің ұзақтығы (жеделдік критерийі) және жоғары құны (күн критерийі) сияқты кемшіліктері бар. ICSID-пен салыстырғанда, АХҚО дауларды неғұрлым жедел әрі арзан шешуді ұсынады, алайда оның юрисдикциясы шектеулі. Сонымен қатар, АХҚО Соты алымдардың сараланған шкаласының (шағын талаптар үшін босату, ірі даулар үшін тіркелген мөлшерлемелер) және процессуалдық икемділіктің (тараптардың келісімі бойынша дауларды беру мүмкіндігін көздейтін ҚР АПК-нің 24-бабы) арқасында орта бизнес пен ірі инвесторлар үшін қолжетімділік пен сот төрелігінің сапасы арасындағы теңгерімді қамтамасыз ететін нақты балама ретінде қарастырылады.

Екіншіден, ұлттық әкімшілік әділет жүйесінде жүйелік процессуалдық құқық бұзушылықтар, ведомстволық иммунитеттің сақталуы және заңға тәуелді актілердің ішкі қайшылықтары орын алады, бұл құқықтық айқындық қағидатын әлсіретіп, инвесторлар үшін қосымша тәуекелдер туғызады. Құқық қолдану тәжірибесін талдау мемлекеттік кірістер органдары тарапынан орын алатын процессуалдық құқық бұзушылықтардың жиі орын алатынын көрсетті, бұл өз кезегінде ұзаққа созылған сот даулары мен қосымша шығындарға әкеледі.

Үшіншіден, №1125 Президент Жарлығы қадағалауды орталықтандыру және превентивтік тетіктерді енгізу тұрғысынан маңызды қадам болып табылады, алайда ол билік өкілеттіктерінің шоғырлануына және қорғау мен активтерді қайтару функциялары арасындағы ықтимал қайшылықтарға байланысты ішкі қарама-қайшылықтарды да қамтиды, бұл одан әрі процессуалдық нақтылауды талап етеді.

Төртіншіден, реформаның тиімділігі нақты ұйымдастырушылық және процессуалдық шараларға байланысты, олар заңға тәуелді актілер деңгейінде іске асырылуы тиіс, атап айтқанда Комитеттің актілерді келісу тәртібі бойынша нақты мерзімдер мен критерийлерді белгілеуі негізінде.

Инвестициялық ахуалды тұрақты жақсартуға қол жеткізу үшін жүргізілген талдаудан туындайтын шаралар кешенін үш негізгі бағыт бойынша іске асыру орынды :

1. Құқықтық шаралар: инвестициялық қызметті реттейтін барлық заңға тәуелді актілерді жүйелі түрде қайта қарау және үйлестіру, анықталған коллизиялар мен қайшылықтарды жою – бұл жұмыс барысында сипатталған сот дауларының негізгі себептерін жоюға мүмкіндік береді.

2. Процессуалдық шаралар: инвесторлардың құқықтарына әсер ететін мемлекеттік органдар шешімдеріне тәуелсіз сарапшылардың қатысуымен міндетті сотқа дейінгі аудит енгізу – бұл процессуалдық құқық бұзушылықтардың алдын алуға мүмкіндік береді; Инвесторлар құқықтарын қорғау комитетінің әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) арнайы сот алқасында шағымдану тетігін әзірлеу, яғни қадағалау функциясының шамадан тыс күшею тәуекелдерін теңгеруге мүмкіндік береді.

3. Институционалдық шаралар: мемлекеттік қызметшілердің кәсіби деңгейі мен процессуалдық тәртібін арттыру, әкімшілік әділет саласында міндетті оқыту бағдарламаларын енгізу және процессуалдық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті күшейту – бұл жоғарыда сипатталған институционалдық мәдениетті өзгертуге бағытталған.

Құқық үстемдігі қағидатын инвесторлар мен мемлекет тарапынан бірдей әрі дәйекті сақтау және инвестициялық процестің барлық қатысушыларының нақты есептілігін қамтамасыз ету жағдайында (яғни соттық бақылау, тәуелсіз мониторинг және Комитет қызметінің жария есептілігі тетіктерінің болуы) экономикалық өсім мен құқықтық айқындық арасындағы тұрақты теңгерімге қол жеткізу мүмкін болады. Бұл, өз кезегінде жүргізіліп отырған реформалардың түпкі мақсаты болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Федянин Ю.М. Международно-правовое регулирование иностранных инвестиций и их обеспечение в международном праве // Вестник экономики, права и социологии. – 2013. – №. 1. – С. 187-190.
- 2 Международные инвестиции и международные закупки / Под ред. Засл. деят. науки РФ, д.э.н., проф. В.Е. Есипова: учебн. пособие. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 1998. – 313 с.
- 3 Фархутдинов И.З. Иностранные инвестиции в России и международное право. – Уфа: Изд-во Башкир. гос. ун-та, 2001. – 264 с.
- 4 Ибрагимов А.М. Международно-правовые гарантии в сфере защиты иностранных инвестиций // МЖМП. – 2011. – № 2 (82). – С. 135-140.

References

- 1 Fedyanin YU.M. Mezhdunarodno-pravovoye regulirovaniye inostrannykh investitsiy i ikh obespecheniye v mezhdunarodnom prave // Vestnik ekonomiki, prava i sotsiologii. – 2013. – №. 1. – S. 187-190.
- 2 Mezhdunarodnyye investitsii i mezhdunarodnyye zakupki / Pod red. Zasl. deyat. nauki RF, d.e.n., prof. V.Ye. Yesipova: uchebn. posobiye. – SPb.: Izd-vo SPbGUEF, 1998. – 313 s.
- 3 Farkhutdinov I.Z. Inostrannyye investitsii v Rossii i mezhdunarodnoye pravo. – Ufa: Izd-vo Bashkir. gos. un-ta, 2001. – 264 s.
- 4 Ibragimov A.M. Mezhdunarodno-pravovyye garantii v sfere zashchity inostrannykh investitsiy // MZHMP. – 2011. – № 2 (82). – S. 135-140.

А.Б. Отарбаева ^{1*}

¹ PhD, старший преподаватель кафедры международного права КазНУ им. аль-Фараби
(г. Алматы, Казахстан)

ORCID: 0000-0003-2131-0174; e-mail: aina.89@list.ru

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ И ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В КАЗАХСТАНЕ: АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕХАНИЗМОВ РЕГУЛИРОВАНИЯ

Аннотация. В статье проведён комплексный анализ международно-правовых и национальных механизмов защиты прав иностранных инвесторов в Республике Казахстан в условиях шестикратного роста прямых иностранных инвестиций за последние два десятилетия. Актуальность исследования обусловлена сохраняющимся разрывом между формальными законодательными гарантиями и правоприменительной практикой, что формирует системные риски для инвестиционной привлекательности юрисдикции. Методологическую основу составляют формально-юридический, сравнительно-правовой и институциональный подходы, а также анализ судебной статистики и арбитражных решений за период 2020–2025 годов. В работе проанализированы ключевые международные конвенции (ICSID и MIGA), деятельность Суда Международного финансового центра «Астана», а также системные недостатки национальной административной юстиции, включая высокий уровень проигрышей государственных органов в судах и коллизии подзаконных нормативных актов. Особое внимание уделено Указу Президента Республики Казахстан № 1125 от 17 декабря 2025 года, в рамках которого оценена концентрация надзорных и превентивных функций в едином Комитете по защите прав инвесторов. Наряду с потенциальными преимуществами реформы (приоритет досудебного урегулирования споров) выявлены и имплицитные риски (чрезмерная концентрация полномочий, отсутствие чётко установленных процессуальных сроков). В заключении предложены конкретные правовые, процессуальные и институциональные меры, направленные на гармонизацию законодательства и повышение эффективности защиты прав инвесторов, что, в свою очередь, является необходимым условием устойчивого экономического роста.

Ключевые слова: прямые иностранные инвестиции, защита прав инвесторов, международный арбитраж, правоприменительная практика, инвестиционные споры, Казахстан.

A.B. Otarbayeva ^{1*}

¹ PhD, senior lecturer at the Department of International Law of al-Farabi KazNU
(Almaty, Kazakhstan)

ORCID: 0000-0003-2131-0174; e-mail: aina.89@list.ru

INSTITUTIONAL AND LEGAL CHALLENGES IN ENSURING THE LEGAL PROTECTION OF FOREIGN INVESTMENTS IN KAZAKHSTAN: AN ANALYSIS OF INTERNATIONAL AND NATIONAL REGULATORY MECHANISMS

Abstract. *The article provides a comprehensive analysis of international legal and national mechanisms for the protection of foreign investors' rights in the Republic of Kazakhstan in the context of a sixfold increase in foreign direct investment over the past two decades. The relevance of the study is обусловлена the persistent gap between formal legislative guarantees and law enforcement practice, which generates systemic risks for the investment attractiveness of the jurisdiction. The methodological framework includes formal-legal, comparative-legal, and institutional approaches, as well as an analysis of judicial statistics and arbitral awards for the period 2020–2025. The study examines key international conventions (ICSID and MIGA), the activities of the Astana International Financial Centre Court, and systemic deficiencies in national administrative justice, including a high rate of losses by state authorities in courts and conflicts among subordinate normative acts. Particular attention is paid to Presidential Decree No. 1125 of December 17, 2025, which is assessed in terms of the consolidation of supervisory and preventive functions within a unified Committee for the Protection of Investors' Rights. Alongside the potential advantages of the reform (a shift toward pre-trial dispute resolution), implicit risks are also identified (excessive concentration of powers and the absence of clearly defined procedural time limits). The conclusion proposes specific legal, procedural, and institutional measures aimed at harmonizing legislation and enhancing the effectiveness of investor protection, which constitutes a necessary condition for sustainable economic growth.*

Keywords: *foreign direct investment, protection of investors' rights, international arbitration, law enforcement practice, investment disputes, Kazakhstan.*